
Twee versies van Jeremia en een gereformeerde visie op de Schrift

A. Huijgen en H. de Waard

Abstract

In accordance with scholarly consensus, but against the prevailing opinion of Reformed exegetes, this article argues that the LXX-version of the book of Jeremiah has relative historical priority over its Masoretic version. The authors demonstrate that this position is consistent with a Reformed doctrine of Scripture under the following conditions: if the the inspiration of Scripture includes redaction processes, the diversity of voices of Scripture are accepted, and canonical authority does not exclude a complicated canonization process.

Dit artikel bespreekt de grote tekstuele verschillen tussen de masoretische tekst (MT) en de Septuaginta (LXX) van Jeremia. Anders dan enkele veelge raadpleegde commentatoren, maar in lijn met de heersende wetenschappelijke opvatting, betogen we dat deze verschillen niet hoofdzakelijk zijn toe te schrijven aan de Griekse vertaler. Veeleer weerspiegelt de LXX een van de MT afwijkende Hebreeuwse tekstvorm, die doorgaans ouder is dan de MT-versie. Dat betekent dat het boek een complexe ontstaansgeschiedenis heeft gekend, die geresulteerd heeft in twee duidelijk verschillende versies.

Voor gereformeerde theologie, zowel exegetisch als systematisch-theologisch, levert dit standpunt spannende vragen op. Voor de exegese geldt dat de eerdere hoogachting voor de MT van meer dan enkel een kanttekening moet worden voorzien. De tekstgeschiedenis van het Oude Testament is minder eenduidig dan eerdere gereformeerde exegeten meenden. Voor de systematisch-theologische reflectie op aard en gezag van de Schrift betekent de huidige these een onderstreping van het menselijk karakter van de Schrift, en de uitdaging om de twee tekstuele sporen van Jeremia theologisch te waarderen.

I. Twee versies van het boek Jeremia

1. De verschillen tussen de MT en de LXX

Van alle bijbelboeken zijn bij Jeremia de verschillen tussen de MT en de LXX het grootst. Ongeveer 3000 Hebreeuwse woorden worden niet weergegeven in

het Grieks, ofwel bijna 15% van de totale omvang van het boek. Vaak betreft dit korte frases, maar in meer dan tien gevallen ontbreken grotere gedeelten. De langste ontbrekende perikoop is 33:14-26, een heilsprofetie over een 'spruit' voor David en een altijddurende Levitisch priesterschap.¹ Anderzijds zijn er ook passages waarin de Griekse tekst juist langer is dan de MT, maar deze gevallen zijn, zowel in aantal als in omvang, veel geringer, in totaal ongeveer honderd woorden. Behalve deze kwantitatieve verschillen zijn er ook vele kwalitatieve verschillen. In die gevallen zijn beide tekstvormen in omvang gelijk, maar wijken ze inhoudelijk van elkaar af. Bovendien verschilt de structuur van het boek aanzienlijk: de MT heeft de zogenaamde volkenprofetieën aan het einde (46:1-51:64), maar in de LXX zijn deze in het midden van het boek te vinden (na 25:13a).

2. *Het werk van de Griekse vertaler?*

In de loop der tijd zijn bovengenoemde verschillen op uiteenlopende wijzen verklaard. De belangrijkste alternatieven werden al aangeduid: is de Griekse vertaler verantwoordelijk, of baseerde hij zich op een sterk van de MT afwijkende (Hebreeuwse) versie van het boek?² Het lijkt erop dat conservatieve exegeten eerder neigen naar de eerste verklaring en bij de verschillen vooral de vertaler aan het werk zien.³ Dit is ook de visie zoals vertolkt in de *Commentaar op het Oude Testament (COT)*⁴ en de *Studiebijbel Oude Testament (SBOT)*,⁵ hoewel in de eerste niet zonder belangrijke nuancerings.

- 1 Andere grotere gedeelten (langer dan één vers) die ontbreken zijn: 2:1-2a; 7:1-2; 8:10b-12; 10:6-8, 10; 11:7-8; 17:1-4; 23:36b-38a; 27:12b-13, 18b, 20b-21, 22b, 17; 29:16-20; 30:10-11; 39:4-13; 48:45-47; 51:44b-49a; 52:2-3, 27b-30. In de tweede helft van het boek (vanaf 25:13) heeft de LXX een andere hoofdstuk- en versindeling, maar in dit artikel wordt steeds de indeling van de MT aangehouden.
- 2 Er zijn ook tussenoplossingen voorgesteld, waarbij ervan uit wordt gegaan dat de Griekse vertaler zich enerzijds baseerde op een afwijkende Hebreeuwse versie van het boek, maar dat hij in andere gevallen zelf de tekst heeft aangepast. In zekere zin moet gezegd worden dat dit geldt voor alle verklaringen die gegeven worden, aangezien niemand aanneemt dat de *Vorlage* van de LXX *volledig identiek* was aan de huidige MT, en er anderzijds niemand is die de Griekse vertaler *alle* vrijheid ontzegt. Feitelijk zoekt iedere verklaring dus naar de verhouding tussen de door de vertaler genomen vrijheid en mate waarin zijn *Vorlage* afweek van de MT.
- 3 Zie echter R.D. Dillard & T. Longman III, *An Introduction to the Old Testament*, Grand Rapids 1994, 291-294.
- 4 B.J. Oosterhoff, *Jeremia*. Deel 1: *Jeremia 1-10* (COT), Kampen 1990; id., *Jeremia*. Deel 2: *Jeremia 11-29* (COT), Kampen 1994.
- 5 M.J. Paul, G. van den Brink & J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Jeremia, Klaagliederen* (SBOT 10), Veenendaal 2013.

B.J. Oosterhoff, de auteur van de *COT*, meent dat het 'onmiskkenbaar' is dat veel van de verschillen tussen de MT en de LXX aan de vertaler zijn toe te schrijven.⁶ Hij noemt in dat verband 'een zekere lust om verkortingen aan te brengen,'⁷ 'opzettelijke veranderingen in de tekst [...] om deze [...] te verbeteren of te verduidelijken'⁸ en het omschrijven van metaforen in meer concrete termen. Daarnaast constateert hij diverse afwijkingen in de LXX die zonder opzet zijn ontstaan, bijvoorbeeld doordat de vertaler bepaalde Hebreeuwse woorden niet kende of doordat hij beschikte over een corrupte *Vorlage*.⁹ Op basis hiervan concludeert Oosterhoff dat 'de verschillen in Jeremia tussen de LXX en MT niet wijzen op twee wezenlijk verschillende Hebreeuwse teksten.'¹⁰

Oosterhoffs nuancering bestaat daarin dat hij het mogelijk acht 'dat MT enige toevoegingen heeft ondergaan, die aan de traditie in Egypte [d.w.z., die welke ten grondslag ligt aan de LXX] zijn voorbijgegaan.'¹¹ Hij denkt daarbij onder andere aan gedeelten als 29:16-20 en 33:14-26. Deze toevoegingen zijn echter in verband te brengen met 'een eigen traditie in de overlevering van handschriften' en wijzen niet op 'twee verschillende versies van het oorspronkelijke boek van Jeremia.'¹²

De *SBOT* stelt de kwestie aan de orde in een afzonderlijk inleidingsartikel.¹³ Na een algemeen overzicht van de problematiek worden daarin maar liefst elf argumenten voor de prioriteit van de MT genoemd (waarvan de LXX dan een ingekorte vertaling is).¹⁴ Sommige argumenten zijn vergelijkbaar met die van Oosterhoff, maar er worden ook argumenten ontleend aan onder meer de structuur van het boek en de receptie van de Jeremiatekst in bijvoorbeeld 4 Baruch, Flavius Josephus en het Nieuwe Testament. De *SBOT* leunt hierbij sterk op het werk van de Innsbrucker oud-testamenti-

6 Oosterhoff, *Jeremia* (1990), 67.

7 Oosterhoff, *Jeremia* (1990), 67.

8 Oosterhoff, *Jeremia* (1990), 70.

9 Oosterhoff, *Jeremia* (1990), 68-70.

10 Oosterhoff, *Jeremia* (1990), 71.

11 Oosterhoff, *Jeremia* (1990), 72.

12 Oosterhoff, *Jeremia* (1990), 72. De vraag moet gesteld worden hoe zinvol het is om, in verband met een secundaire invoeging van gedeelten als 29:16-20 en 33:14-26, te spreken over 'tradities in de overlevering van de handschriften.' Terecht worden dergelijke ingrepen in de tekst doorgaans gerubriceerd onder de redactiegeschiedenis van een boek. Oosterhoffs nadruk op overleveringstradities, tegenover het aannemen van verschillende versies van het boek, doet hier geforceerd aan.

13 Paul e.a., *Bijbelcommentaar*, 25-32: 'De tekstgeschiedenis van het boek Jeremia.'

14 Paul e.a., *Bijbelcommentaar*, 28-30.

cus Georg Fischer, die kan gelden als de belangrijkste hedendaagse vertegenwoordiger van deze visie.¹⁵

3. Een afwijkende Hebreeuwse versie van het boek

Onzes inziens is er echter voldoende reden om, met de meerderheid van de geleerden, aan te nemen dat de afwijkende tekst van de LXX niet het werk is van de Griekse vertaler, maar teruggaat op een andere Hebreeuwse versie van het boek. De belangrijkste argumenten daarvoor zijn de volgende:¹⁶

a. Anders dan Oosterhoff poogt aan te tonen, is de LXX van Jeremia een brontekstgetrouwe vertaling. Veel van Oosterhoffs voorbeelden van een vrije vertaling zijn in het geheel niet 'onmiskenbaar', maar evengoed of zelfs beter te begrijpen door aan te nemen dat de LXX teruggaat op een van de MT afwijkende *Vorlage*.¹⁷ Het brontekstgetrouwe karakter van de vertaling blijkt uit het feit dat, waar de tekst van de MT en de LXX overlapt, gewoonlijk ieder Hebreeuws morfeem (betekenseenheid) in het Grieks wordt overgezet. Ook de vele hebraïsmen in de LXX wijzen erop dat de vertaler relatief weinig vrijheid nam ten opzichte van zijn brontekst.¹⁸ Zoals elke vertaling weerspiegelt

15 Zie G. Fischer, *Jeremia. Der Stand der Theologischen Diskussion*, Darmstadt 2007, 17-53, voor een uitgebreide uiteenzetting van diens standpunt en argumenten. Overigens kan in verband met het werk van Fischer niet gesproken worden over 'een wending in het onderzoek' (Paul e.a., *Bijbelcommentaar*, 28), aangezien diens visie nauwelijks navolging vindt en door anderen nadrukkelijk is bestreden; zie bijv. H.-J. Stipp, 'Zur aktuellen Diskussion um das Verhältnis der Textformen des Jeremiabuches', in: M. Karrer & W. Kraus (red.), *Die Septuaginta – Texte, Kontexte, Lebenswelten* (WUNT, 219), Tübingen 2008, 630-653.

16 Voor een beknopt overzicht met deze en andere argumenten, zie ook E. Tov, 'Exegetical Notes on the Hebrew *Vorlage* of the Septuagint of Jeremiah 27 (34)', in: id., *The Greek and the Hebrew Bible: Collected Essays on the Septuagint* (V.T.S., 72), Leiden etc. 1999, 315-317 (met verdere literatuur).

17 Dat is bijvoorbeeld het geval met het vaak aangehaalde punt dat de Babylonische koning Nebukadnezar in de MT driemaal wordt aangeduid als 'knecht' van JHWH (25:9; 27:6; 43:10), een titel die in de LXX steeds ontbreekt. Volgens Oosterhoff en anderen betreft dit een weglating door de vertaler, omdat deze het 'blijkbaar [...] helemaal onaanvaardbaar' vond dat een heidense koning een dergelijke titel zou dragen (Oosterhoff, *Jeremia* [1990], 71). Voor een overtuigende argumentatie van het tegenovergestelde (nl. dat de titel 'knecht' steeds een latere toevoeging in de MT is) zie bijv. A. Schenker, 'Nebukadnezars Metamorphose vom Unterjocher zum Gottesknecht. Das Bild Nebukadnezars und einige mit ihm zusammenhängende Unterschiede in den beiden Jeremia-Rezensionen', *Revue Biblique* 89 (1982), 498-527.

18 Voor een gedetailleerde bespreking van de vertaaltechniek van de LXX van Jeremia, met vele voorbeelden, zie H.-J. Stipp, *Das masoretische und alexandrinische Sondergut des Jeremiabuches: Textgeschichtlicher Rang, Eigenarten, Triebkräfte* (OBO 136), Freiburg, 1994, 17-58.

ook de LXX van Jeremia een mate van interpretatie, en uiteraard moet gerekend worden met allerlei onbewust ontstane afwijkingen. Maar het algemene profiel van de vertaling maakt het onwaarschijnlijk dat de vertaler zijn brontekst aanzienlijk inkortte en anderszins aanpaste.

b. Enkele verhalende gedeelten in Jeremia hebben een nauwe, vaak letterlijke parallel in het einde van het boek Koningen: enkele zinnen uit Jeremia 40-43 overlappen met 2 Koningen 25:22-26 en Jeremia 52 overlapt grotendeels met 2 Koningen 24:18-25:21, 27-30. Deze parallelteksten in Koningen vormen een belangrijk extern referentiepunt voor het evalueren van de verschillen tussen de MT en de LXX van Jeremia.

Volgens de *SBOT* toont een vergelijking met de Koningentekst ondubbelzinnig aan dat 'de MT-overlevering de voorrang verdient boven de aangepaste versie van de LXX'.¹⁹ Daarbij wordt aangevoerd dat de MT van Jeremia dichter bij de Koningentekst staat dan de LXX. Met andere woorden, uit de vergelijking blijkt dat de Koningen-tekst vaker met de MT dan met de LXX overeenkomt.²⁰ Het is echter methodisch onjuist om, zoals hier gebeurt, conclusies te trekken op basis van het *aantal* overeenkomsten. Gezocht moet worden naar een zinvolle verklaring voor beide soorten overeenkomsten, zowel die tussen de Koningentekst en de MT, als die tussen de Koningentekst en de LXX. En juist die laatste gevallen zijn moeilijk te verklaren wanneer wordt aangenomen dat de verschillen tussen de MT en de LXX van Jeremia het werk zijn van de Griekse vertaler. Aangenomen zou dan moeten worden dat deze zijn tekst heeft aangepast aan de parallel in Koningen,²¹ maar dat is, mede gelet op de aard van de varianten, erg onwaarschijnlijk.²²

Veeleer vormen de overeenkomsten tussen de Koningentekst en de LXX

19 Paul e.a., *Bijbelcommentaar*, 29-30. Ook voor Fischer is dit een van de belangrijkste argumenten voor de prioriteit van de MT; zie Fischer, *Jeremia*, 27-31.

20 Dit geldt overigens alleen voor Jeremia 52. In Jeremia 40-43 komt, op een enkele uitzondering na, juist de LXX steeds overeen met de Koningen-tekst. Opmerkelijk genoeg wordt Jeremia 40-43 echter noch door Fischer noch door Paul c.s. in de analyse betrokken.

21 Dit is Fischers verklaring voor één geval, te vinden in Jeremia 40:9//2 Koningen 25:24 (*Jeremia* 26-52 [HThKAT], Freiburg 2005, 373). De overige overeenkomsten tussen de LXX van Jeremia en de Koningen-tekst worden door hem niet besproken (en evenmin in de *SBOT*).

22 Zie in het bijzonder Jeremia 52:6//2 Koningen 25:3. De Koningentekst en de LXX van Jeremia zijn hier onduidelijk, aangezien deze aangeven dat Jeruzalem werd ingenomen "op de negende van de maand", zonder te specificeren om welke maand het gaat (iets wat niet uit de context kan worden afgeleid). De MT van Jeremia specificeert de maand wel en noteert dat het gaat om de negende dag van "de vierde maand." Het is ondenkbaar dat de Griekse vertaler van Jeremia een duidelijke tekst als de MT heeft aangepast aan de onduidelijke Koningentekst.

een sterke aanwijzing dat de Griekse vertaler zich baseerde op een van de MT afwijkende Hebreeuwse *Vorlage*.²³ Op deze punten was zijn brontekst klaarblijkelijk identiek aan de Hebreeuwse tekst van Koningen. Bovendien is er alle reden om aan te nemen dat de overeenkomsten tussen de Koningentekst en de MT (tegenover de LXX) wél het resultaat zijn van secundaire aanpassing. Er zijn namelijk verschillende gevallen waarin de MT van Jeremia een combinatie heeft van de variante lezingen van de LXX en de Koningentekst.²⁴ Deze zogenaamde ‘dubbele lezingen’ zijn een duidelijk bewijs dat de originele Hebreeuwse tekst van Jeremia (vertegenwoordigd door de LXX) geharmoniseerd is met de paralleltekst in Koningen.

c. Onder de Dode Zee-rollen uit Qumran zijn de resten van zes manuscripten van het boek Jeremia geïdentificeerd. Vier daarvan staan dicht bij de MT, maar twee hebben een tekstvorm (in het Hebreeuws) die op allerlei punten overeenkomt met de Griekse LXX-tekst.²⁵ Hoewel de tekstvormen niet identiek zijn en de manuscripten bovendien slechts fragmentarisch bewaard zijn gebleven, is dus duidelijk dat er in de oudheid Hebreeuwse teksten van Jeremia bestonden die afweken van de MT en opmerkelijke overeenkomsten vertoonden met de LXX. Het is moeilijk in te zien hoe dit gegeven geïntegreerd kan worden in de visie dat de verschillen tussen de MT en LXX zijn toe te schrijven aan de Griekse vertaler.²⁶

23 Zie ook H. Engel, ‘Erfahrungen mit der LXX-Fassung des Jeremiabuches im Rahmen des Projektes “Septuaginta Deutsch”’, in: H.-J. Fabry & D. Böhler (red.), *Im Brennpunkt: Die Septuaginta. Band 3: Studien zur Theologie, Anthropologie, Ekklesiologie, Eschatologie und Liturgie der Griechischen Bibel* (BWANT, 174), Stuttgart 2007, 84-8.

24 Het duidelijkste voorbeeld is te vinden in Jeremia 52:34//2 Koningen 25:30. In de MT van Jeremia eindigt dit vers als volgt: ‘tot de dag van zijn dood, alle dagen van zijn leven.’ Dit is onmiskenbaar een combinatie van de lezing van de LXX-versie van Jeremia (‘tot de dag van zijn dood’) en die van Koningen (‘alle dagen van zijn leven’).

25 Zie ook Mathijs de Jong, ‘Jeremia en Jeremia. Hoe fragmenten uit Qumran het beeld deden kantelen’, *Met Andere Woorden* 29 (2010), 71-78. De desbetreffende manuscripten zijn 4Q71 en 4Q72a.

26 In navolging van Fischer (*Jeremia*, 19-25) wordt in de SBOT de bewijskracht van de Qumran-manuscripten gerelativeerd (Paul e.a., *Bijbelcommentaar*, 29): 4Q71 en 4Q72a zijn slechts zeer fragmentarisch bewaard gebleven en hun tekstvorm is niet identiek aan die van de LXX (soms komt deze juist overeen met de MT). Het cruciale punt is echter dat *elke* overeenkomst tussen de LXX en de Qumran-manuscripten – en die zijn er ontegenzeggelijk – problematisch is voor de visie dat de vertaler verantwoordelijk is voor de verschillen tussen de MT en de LXX. Aangenomen zou dan moeten worden dat de kopiist van de Qumranmanuscripten zijn tekst aanpaste aan de LXX, iets wat wel erg onwaarschijnlijk is.

4. Twee eindversies van het boek

Wanneer de LXX van Jeremia teruggaat op een afwijkende Hebreeuwse versie van het boek, is de vraag te stellen hoe deze zich verhoudt tot de in de MT overgeleverde tekstvorm. Hierboven werd al genoemd dat over het algemeen wordt aangenomen dat de LXX-versie de oudere is.²⁷ Met andere woorden: de LXX-versie vertegenwoordigt een eerder stadium in de literaire ontwikkeling (redactie) van het boek en de MT-versie is het resultaat van een verdergaand proces van bewerking.

Deze verhouding tussen beide versies blijkt onder andere daaruit, dat het extra materiaal in de MT niet zelden de tekstuele samenhang verstoort en zodoende herkenbaar is als latere invoeging.²⁸ Wat betreft de structuur van het boek is van belang dat de MT een duidelijke theologische opbouw heeft, met de profetie tegen Babel als afsluitende climax (hoofdstuk 50-51). Het creëren van deze opbouw kan heel goed het doel van een herstructurering zijn geweest, terwijl er nauwelijks een duidelijke motivatie gevonden kan worden voor een secundaire bewerking in de richting van de boekstructuur van de LXX, die veel minder logisch is.²⁹

Toch heeft de LXX-versie niet in alle gevallen de oudste tekstvorm bewaard. Zoals reeds werd opgemerkt is de Griekse tekst in sommige gevallen niet korter maar juist langer dan de MT, en ook dit extra materiaal in de LXX betreft veelal latere toevoegingen. Opnieuw zien we daarbij niet de Griekse vertaler aan het werk, maar stond het extra materiaal naar alle waarschijnlijkheid reeds in zijn Hebreeuwse *Vorlage* (althans in de meeste gevallen).³⁰ En ook bij sommige kwalitatieve varianten is er reden aan te nemen dat de door de LXX vertegenwoordigde tekst secundair is.

27 Slechts een enkele wetenschapper meent dat de LXX weliswaar een afwijkende Hebreeuwse tekstvorm weerspiegelt, maar dat deze jonger is dan de MT-versie. Daartegenover kunnen, binnen het kader van dit artikel, de hieronder gegeven aanwijzingen voor het tegendeel volstaan.

28 Zo doorbreekt 29:16-20 de samenhang tussen vers 15 en 21-23. Zie voor vele andere voorbeelden Stipp, *Sondergut*, 66-77. In dit verband is ook van belang dat het extra MT-materiaal een hoge concentratie van laat Bijbels Hebreeuwse taalelementen lijkt te bevatten; zie J. Joosten, 'L'excédent massoretique du livre de Jérémie et l'hébreu post-classique', in: id. & J.-S. Rey (eds.), *Conservatism and Innovation in the Hebrew Language of the Hellenistic Period* (STDJ, 73), Leiden 2008, 93-108.

29 H.-J. Stipp, 'Legenden der Jeremia-Exegese (I): Das eschatologische Schema im alexandrini-schen Jeremiabuch', VT 64 (2014), 484-501; *contra* Paul e.a., *Bijbelcommentaar*, 28, die de theologische opbouw aanvoeren als argument voor de prioriteit van de MT.

30 Zie hierover uitgebreid Stipp, *Sondergut*, 145-165.

Dit wijst erop dat de LXX-versie niet de directe voorloper geweest kan zijn van de MT-versie – er is niet sprake van een voorlaatste en een laatste versie. Waar we mee te doen hebben zijn twee eindversies, die zich beide afzonderlijk ontwikkeld hebben vanuit een gezamenlijke ‘oerversie’. De verschillen tussen de MT en de LXX laten dus zien dat, in de laatste fase van de literaire ontwikkeling van het boek, deze ontwikkeling uiteengegaan is in twee takken. De ene tak, die van de MT-versie, heeft zich veel verder ontwikkeld ten opzichte van de ‘oerversie’ dan de andere tak, die van de LXX-versie. Daarom kan gesproken worden van de ‘relatieve prioriteit’ van de LXX-versie.³¹ Maar ook die heeft een eigen ontwikkeling gekend.

5. Inhoudelijk profiel van beide versies

Veel van het extra materiaal in elk van beide versies betreft kleine toevoegingen, zoals namen, titels en andere expliciteringen. Deze en de meeste andere bewerkingen lijken vooral bedoeld om de interne samenhang in het boek te vergroten en zaken te verhelderen, niet om de inhoud ervan aan te passen.³²

Toch heeft de voortgaande literaire ontwikkeling ten opzichte van de ‘oerversie’ ook wel geleid tot inhoudelijke verschillen. Op macroniveau van het boek als geheel vertoont de MT-versie een tendens om JHWH’s soevereiniteit over het wereldgebeuren te benadrukken, onder andere met betrekking tot de rol van Babel.³³ Hier lijkt ook de gewijzigde opbouw van het boek mee samen te hangen. Bovendien zijn er diverse verschillen op het niveau van individuele teksten of perikopen. Zo profeteert Jeremia in de (oudere) LXX-versie van 27:16-22 dat alle tempelschatten naar Babel zullen gaan, maar wordt daar in de MT-versie aan toegevoegd dat ze ook weer terug zullen komen.³⁴ Het thema van het altijddurende Levitische priesterschap is uniek voor de extra heilsprofetie in 33:14-26. En dat de Babylonische koning Nebukadnezar persoonlijk zorg droeg voor het welzijn van Jeremia is ook alleen te lezen in de (opnieuw latere) MT-versie (39:11-12).³⁵

In de minder bewerkte LXX-versie zijn de inhoudelijke verschillen ten opzichte van de ‘oerversie’ geringer, maar niet afwezig. In 1:17 wordt bijvoor-

31 De term ‘relatieve prioriteit’ is ontleend aan De Jong, ‘Jeremia en Jeremia’, 75-76.

32 Stipp, *Sondergut*, 137.

33 Stipp, ‘Gottesbildfragen in den Lesartendifferenzen zwischen dem masoretischen und dem alexandrinischen Text des Jeremiabuches’, in: id., *Studien zum Jeremiabuch: Text und Redaktion* (FAT, 96), Tübingen 2015, 232-233.

34 Tov, ‘Exegetical Notes’, 327-331.

35 Zie voor de belangrijkste inhoudelijke accenten in de MT-versie verder Stipp, *Sondergut*, 128-129.

beeld een dreigement van JHWH aan het adres van Jeremia omgewerkt tot een rijke bemoediging.³⁶ Ook lijkt het erop dat deze versie meer nadruk legt op de rol van koning Zedekia in het tot zwijgen brengen van Jeremia (37:17-21; 38:9).³⁷

Kortom, hoewel er geen sprake is van een vergaande herinterpretatie van het boek, zijn er toch duidelijke inhoudelijke verschillen tussen beide versies van Jeremia.

6. De ontstaansgeschiedenis van bijbelboeken

De verschillen tussen beide versies van Jeremia geven ons inzicht in de laatste fase van de compositiegeschiedenis van het boek. Klaarblijkelijk bestond het ooit uit dat materiaal dat nu in zowel de MT- als de LXX-versie te vinden is (de gezamenlijke 'oerversie'), maar is het boek daarna op vele punten nog aangevuld en aangepast. Dat gebeurde op (ten minste) twee verschillende manieren, resulterend in twee duidelijk verschillende eindversies.

Het ligt voor de hand dat soortgelijke bewerkingen ook in eerdere fasen in de compositiegeschiedenis van het boek plaatsvonden – ook de gezamenlijke 'oerversie' is waarschijnlijk reeds het resultaat van dergelijke ontwikkelingen. Bovendien is er geen reden om aan te nemen dat de gesignaleerde bewerkingen uniek waren voor Jeremia; veeleer weerspiegelen ze de gebruikelijke ontwikkelingsgang van de oudtestamentische teksten.³⁸ Met andere woorden: de hierboven beargumenteerde interpretatie van het verschil tussen de MT en de LXX van Jeremia bevestigt het gelijk van veel historisch-kritisch bijbelonderzoek, dat de bijbelboeken in hun huidige vorm (vormen) het resultaat zijn van een ingewikkelde ontstaansgeschiedenis. Gedurende die ontstaansgeschiedenis vond er, net als bij Jeremia, zowel bewuste redactie als meer onbewuste *Fortschreibung* plaats, totdat de boeken uiteindelijk de vorm (of vormen) bereikten zoals wij die nu kennen.

II. Systematisch-theologische reflecties

Zoals hierboven aangegeven, bestaat er onder conservatieve ('bijbelgetrouwe') exegeten in het algemeen een voorkeur voor de MT van het boek Jeremia.

36 Zie Stipp, 'Gottesbildfragen', 206-207.

37 Stipp, *Sondergut*, 157-160.

38 Hoewel de verschillen tussen de MT en de LXX in Jeremia het grootst zijn, zijn er ook bij andere bijbelboeken soms substantiële verschillen. Ook deze wijzen deels op verschillende versies van desbetreffende boeken. Zie Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis 2012, 283-326.

Die voorkeur is uiteraard gebaseerd op tekstuele argumenten. Waarschijnlijk wordt het basaal vertrouwen in de MT op de achtergrond mede ingegeven door een klassieke visie op de inspiratie van de Heilige Schrift. Op een intuïtief niveau past bij een klassieke inspiratieleer immers één goedbewaarde, complete tekst (namelijk de MT) beter dan de gedachte van verschillende (eind)versies van een bijbelboek. Inspiratie veronderstelt nu eenmaal, zo lijkt het, een principe van tekstuele convergentie, geen divergentie. De divergerende eindversies van Jeremia roepen dan ook de vraag op hoe inspiratie dan gedacht kan worden; niet alleen op het niveau van de oorspronkelijke auteur(s), maar ook op dat van redactoren. Wanneer de LXX-versie een eigen Hebreeuwse tekstvorm vertegenwoordigt, worden niet alleen de exegetische, maar ook de systematisch-theologische vragen complexer.

Het gaat hier niet om een soort *damage control* om een 'klassiek-protestantse' visie op de Schrift te redden uit het exegetische geweld, maar om het ontwikkelen van een visie op de Schrift die valide is in het licht van exegetische ontwikkelingen en die de gereformeerde overtuiging vasthoudt dat deze Schrift ons door God gegeven is.³⁹

Theologisch zijn hier drie dingen aan de orde: allereerst de aard van de theopneustie van de Schrift, vervolgens de rol van meerstemmigheid in de Bijbel en ten derde het canonbegrip. Het gaat dus respectievelijk om de totstandkoming van de bijbelse teksten, spanningen tussen bijbelse teksten en het afgesloten karakter ervan.

1. Aard van theopneustie

In de ontwikkeling van zijn beroemde 'organische' visie op de inspiratie van de Schrift heeft Herman Bavinck reeds gesteld dat de Heilige Geest niets menselijks heeft versmaad om tot orgaan te dienen van het goddelijke.⁴⁰ Dat is echter geen eindpunt, maar beginpunt van tal van vragen. Onder dit menselijke valt klaarblijkelijk ook het herschrijven van en verder schrijven aan oudere tekst, uiteraard binnen het eigen referentiekader van de redactor. Aandacht voor de menselijke kant van de totstandkoming van de Heilige Schrift betekent dus onherroepelijk dat de historische bepaaldheid, de beperktheid en de belangen van auteurs en redactoren in beeld komen. Dat is evident

39 Dit is een van de speerpunten van de onderzoeksgroep Biblical Exegesis and Systematic Theology van de Theologische Universiteiten Kampen en Apeldoorn. Zie bijvoorbeeld: J.M. Burger, A. Huijgen, H.G.L. Peels (ed.), *Sola Scriptura. Biblical and Theological Perspectives on Scripture, Authority, and Hermeneutics*, te verschijnen.

40 H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* I, 4^e druk, Kampen 1928, 413-414.

menselijk, maar de vraag is waar en hoe God dan werkt. In dit verband ligt het voor de hand dat het menselijke karakter van de Schrift vooral op een concessieve, en wellicht ook defensieve, manier beschreven wordt: al draagt de Schrift dan ook allerlei sporen van mensenwerk, tóch is de Schrift van God afkomstig.

Achter een dergelijke redenering steekt de impliciete idee dat een menselijke 'factor' bij de totstandkoming van de Heilige Schrift op enige wijze concurreert met de goddelijke 'factor'. Die gedachte suggereert echter dat wat goddelijk is, per definitie niet tegelijk ook menselijk kan zijn, en dat het goddelijke en menselijke niet met elkaar vermengd kunnen zijn. Het kenmerkt de Schrift echter dat deze zowel Woord van God als mensenwoord is en dat het goddelijke en het menselijke niet meer keurig uiteengelegd kunnen worden.⁴¹ Dat is meer dan een paradox: de menselijke woorden worden door God in dienst genomen en zo tot de zijne gemaakt. Daarbij zijn de bijbelwoorden opgenomen in Gods heilsweg met Israël en de volken, van de verkiezing van Abraham via de exodus naar opstanding en de uitstorting van de Geest. De Bijbel is niet alleen Woord van God, maar ook daad van God.⁴² Gods daden en woorden worden op eschatologische spanning gezet door de Geest van de gekruisigde, opgestane én komende Christus.

Uiteindelijk gaat het in deze kwestie om de vraag of Gods werkzaamheid werkelijk historisch gedacht kan worden, of de Bijbel als Gods woord voldoende in het kader van Gods daden (vooral Gods daad in Christus) wordt gezien. Theopneustie heeft daarbinnen niet uitsluitend betrekking op de oorspronkelijke auteur(s), maar ook op de weg van gecompliceerde processen die de teksten hebben afgelegd onderweg naar canonisering. Daarbij is canonisering niet zozeer te verstaan als een plotselinge beslissing, maar als het eindpunt van verschillende hermeneutische tendensen naar eenheid van de Schrift, waarbij oudere teksten in nieuwe contexten tot klinken kwamen.⁴³

De belijdenis van theopneustie houdt in dat God dat hele menselijke proces van tekstformatie voor zijn rekening neemt en de geredigeerde en gerecontextualiseerde menselijke woorden tot zijn eigen Woord verklaart.

41 Zie voor een klassieke verwoording van dit punt A.A. van Ruler, 'Structuurverschillen tussen het christologische en pneumatologische gezichtspunt', in *Verzameld Werk 4A. Christus, de Geest en het heil*, red. D. van Keulen, Zoetermeer 2011, 369-391.

42 Cf. Kevin J. Vanhoozer, *The Drama of Doctrine. A Canonical Linguistic Approach to Christian Theology*, Louisville 2005, 45. Vanhoozer gebruikt het beeld van een drama/toneelstuk om de eenheid van woord en daad te beschrijven.

43 Zie Gerald T. Sheppard, 'Canonization: Hearing the Voice of the Same God Through Historical Dissimilar Traditions', *Interpretation* 36 (1982), 21-33.

De Heilige Geest versmaadt kennelijk ook de lotgevallen van teksten en de menselijke ingrepen in dat proces niet.⁴⁴

Vanuit een modern auteursbegrip geredeneerd, lijkt wat een redactor doet, of een groep redactoren, of een redactor van een redactor, niet eerlijk. Wie zomaar een tekst van een ander tot de zijne maakt, pleegt plagiaat of in ieder geval fraude, zelfs wanneer hij zijn werk met de beste bedoelingen of onwetend zou hebben gedaan. Het Oude Nabije Oosten kende echter nog geen auteursrecht. De tekst behoorde niet alleen (en soms zelfs niet allereerst) aan de oorspronkelijke schrijver, maar aan de (geloofs)gemeenschap. Deze geloofsgemeenschap koesterde de overgeleverde geschriften in een voortgaand proces van interpretatie. Als men over ‘openbaring’ spreekt ten aanzien van de Schrift, moet de redactiegeschiedenis dan ook niet weggedacht, maar meebedacht worden.⁴⁵ De redactor pleegt geen fraude of een machtsgreep om de eigen opvatting door te drukken, maar hij verduidelijkt de tekst, actualiseert deze en past hem toe in zijn eigen tijd – precies wat de profeten ook deden. Dus is de redactor eerder profeet dan fraudeur.⁴⁶

In dit licht is er theologisch weinig problematisch aan twee eindversies van de tekst van Jeremia. Kennelijk hebben de teksten van Jeremia heel verschillende redactieroutes gehad, in verschillende geloofsgemeenschappen. Dat de inspiratie van de Schrift op deze manier is verlopen, maakt deze niet minder uniek. God is een echt menselijke weg gegaan met deze teksten.

2. Meerstemmigheid

Een tweede aandachtspunt betreft de meerstemmigheid. Hoewel de inhoudelijke verschillen tussen beide versies van Jeremia niet heel groot zijn, zijn ze toch ook niet geheel onbelangrijk. Bovendien is er het feit zelf van twee verschillende eindversies, elk met eigen waarde. Er zijn kennelijk meerdere stemmen overgeleverd op naam van Jeremia en we kunnen niet de ware Jeremia vragen om op te staan. Op het eerste gezicht is dit problematisch vanuit

44 Vgl. Eep Talstra, *Oude en Nieuwe Lezers. Een inleiding in de methoden van uitleg van het Oude Testament*, Kampen 2002, 71-72, 82-83.

45 Zie voor enkele *caveats* bij het betitelen van het Oude Testament als openbaring: Brevard S. Childs, *Old Testament Theology in a Canonical Context*, Londen 1985, 20-27. Childs wil het Oude Testament wel degelijk als openbaring zien, maar de term openbaring is alleen nuttig ‘as a shorthand formula pointing to the whole enterprise of theological reflection on the reality of God.’ (25-26)

46 Vergelijk de wijze waarop Augustinus, *De civitate dei*, 18, 43, 55-66 de vertalers van de LXX als profeten verstaat.

klassiek-gereformeerd uitgangspunt, omdat de Bijbel kennelijk niet eenduidig is. Komen we zo niet in een postmodern moeras terecht waarin elke interpretatie mogelijk is?

Nu is die meerstemmigheid niet uniek voor het bijbelboek Jeremia; we komen deze op allerlei plaatsen en niveaus in de Schrift tegen. Bijvoorbeeld op het microniveau van het enkele tekstvers, waarvan meerdere varianten beschikbaar zijn. Op tekstkritisch niveau moet er telkens ook worden afgewogen, hoe om te gaan met meerstemmigheid. Nu is dat niveau voor wat de meeste teksten betreft, nogal overzichtelijk en inhoudelijk minder spannend. Spannender wordt het ten aanzien van de bijbelse geschiedschrijving die zich op een gespannen manier verhoudt tot teksten en archeologische vondsten uit het Oude Nabije Oosten.⁴⁷ De geschiedschrijving van het Oude Testament heeft nu eenmaal een tendens: politiek-strategisch belangrijke koningen als Omri krijgen weinig aandacht omdat ze JHWH niet vreesden, terwijl meer onbetekenende koningen geprezen worden omdat ze wél in de wegen van JHWH gingen. Nu zouden we dat nog profetische geschiedschrijving kunnen noemen, maar klemmender wordt het wanneer bijbelse tradities expliciet divergeren.

Een sprekend voorbeeld is de wijze waarop 2 Samuël 24 en 1 Kronieken 21 verschillend spreken over hoe David kwam tot het organiseren van de volkstelling: werd hij hiertoe aangezet door JHWH of juist door Satan?⁴⁸ Bovendien is er divergentie aanwijsbaar in de 'leer' van het Oude Testament. De 'standaardwijsheid' uit het Spreukenboek dat wie in Gods wegen gaat, gezegend wordt, wordt bijvoorbeeld in een nieuw perspectief gezet in de bijbelboeken Job en Prediker. Deze meerstemmigheid is wellicht nog geen tegenspraak, maar het is ook geen unisono geluid.⁴⁹

Meerstemmigheid en de fundamentele vragen die zij oplevert over de aard van het Oude Testament laten zich niet ontkennen. Toch is deze meerstemmigheid niet alleen maar problematisch: zij toont ook het eigen, rijke karakter van het Oude Testament. Dat betreft vooral twee dingen. Allereerst de histo-

47 Koert van Bekkum, *From Conquest to Coexistence. Ideology and Antiquarian Intent in the Historiography of Israel's Settlement in Canaan*, Leiden 2011, 575-592 benadrukt in dit verband dat tekst en artefact met elkaar in dialoog gebracht moeten worden.

48 2 Sam. 24:1; 1 Kron. 21:1.

49 Walter Brueggemann, *Theology of the Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis 1997 giet de meerstemmigheid van het Oude Testament in de vorm van een getuigenis en dispuut in een rechtszaal. Daarmee wordt de divergentie van de verschillende stemmen te nadrukkelijk aangezet.

rische dynamiek van de tekst van het Oude Testament. Anders dan de Koran hebben de Schriften van het Oude Testament een geschiedenis van vele eeuwen en hebben allerlei handen aan de tekst gewerkt. Dat tekent de manier waarop God zich laat kennen. Het Oude Testament vertelt ons het verhaal van de levende God die een weg gaat met zijn volk, en daar horen rafelranden en zelfs regelrechte catastrofes bij. Eerst lijkt het koningschap in Israël niet tot het ideaalplaatje te behoren, maar niettemin krijgt Israël een koning. De weg van die eerste koning, Saul, wordt echter afgesneden en God begint met David opnieuw. Ook de lijn van David kent echter allerlei problemen en de geschiedenis van Juda loopt uit op de ballingschap en de belofte van een nieuwe David. Dat het Oude Testament de sporen draagt van verschillende afslagen en van wegen die werden afgesneden, past kennelijk bij de aard van Gods openbaring: het zijn de sporen van de concrete weg die God met zijn volk in de geschiedenis is gegaan.

Het tweede houdt hiermee verband. De tekst van het Oude Testament heeft een voorwaarts gerichte openheid. De verbondsdynamiek tussen God en Israël is niet afgesloten als het Oude Testament afgesloten is. De verschillende stemmen en tegenstemmen vragen om een antwoord dat verder helpt, een oordeel. Als Psalm 1 en het Spreukenboek zeggen dat wie in de weg van de Eeuwige gaat, zegen en voorspoed ontvangt, wat betekent dan de rauwe sceptis van de Prediker? Als christelijke theologen zien we hoe de vragen die Prediker opwerpt over de zinloosheid van het leven een antwoord krijgen in de opstanding van Jezus Christus, de ene Rechtvaardige. Het Nieuwe Testament geeft nieuw licht op oudtestamentische teksten, die in een nieuw verband een nieuwe betekenis krijgen.

In dit licht is het bestaan van de twee eindversies van Jeremia een tekstuele verschijningsvorm van een meerstemmigheid die inherent is aan het Oude Testament en die past bij de geschiedenis die God is gegaan. Het betrekken van de bredere context van de Godsopenbaring in Oud en Nieuw Testament helpt dus om aan meerstemmigheid recht te doen. De eenheid van het Oude Testament ligt in God zelf, die zich in zijn weg met Israël en in Jezus Christus openbaart.

Op één cruciaal punt echter verschilt de discussie over de twee eindversies van Jeremia van andere vormen van meerstemmigheid in de Bijbel: het gaat niet om variatie binnen de ene canon, maar om varianten die de vraag naar canonieke status juist oproepen: welk gezag kan de LXX-versie van Jeremia eigenlijk hebben voor de kerk vandaag?

3. Canon en autoriteit

Hoe meerstemmig de Schrift ook is, de afronding van de canon betekent een

principiële grens.⁵⁰ De canon is nog wel open voor interpretatie, maar niet langer voor aanvulling en aanpassing: principiële afgrenzing is nu juist het eigene van canonisering. Ten opzichte van de canon hebben de kerk en de exegeet dus een receptieve positie.⁵¹ De Schrift is afgerond.⁵² De grond daarvoor is niet enkel het historische feit van de kerkelijke aanvaarding van de bijbelboeken,⁵³ maar het inhoudelijke feit dat God zich in Christus definitief heeft geopenbaard. Hij is de ultieme openbaring, al zal pas in het eschaton voluit zichtbaar worden wat dat betekent.⁵⁴

Nu bepaalt het bestaan van een eigen LXX-versie van Jeremia ons echter bij het feit dat er ten minste twee verschillende definities van de canon bestaan. Enerzijds de Griekse canon, die de canon was van de vroege kerk en nog altijd is van oosters-orthodoxe kerken,⁵⁵ en anderzijds de Hebreeuwse canon die

50 Het is onmogelijk hier de enorme discussie rond de canon van Oude en Nieuwe Testament na te tekenen. Zie bijv. Chr. Dohmen en Th. Söding (ed.), *Eine Bibel - Zwei Testamente. Positionen biblischer Theologie*, Paderborn 1995; R. Rendtorff, 'Zur Bedeutung des Kanons für eine Theologie des Alten Testaments', in: *Kanon und Theologie. Vorarbeiten zu einer Theologie des Alten Testaments*, Neukirchen 1991, 54-63; U. Luz, 'Ein Traum auf dem Weg zu einer Theologie der ganzen Bibel. Ein Brief an P. Stuhlmacher', in: J. Ådna e.a. (red.), *Evangelium, Schriftauslegung, Kirche*, Göttingen 1997, 279-287; H.G.L. Peels, 'Vragen rondom de canon van het Oude Testament', in: Koert van Bakkum e.a. (red.), *Nieuwe en oude dingen. Schatgraven in de Schrift*, Barneveld 2013, 37-58.

51 Vanhoozer, *The Drama of Doctrine*, 237: 'It [the canon] is closed in a formal sense, because it encompasses just these books. It is also closed in a material sense, in the sense that God has spoken his definitive word in Jesus Christ. Yet the canon remains open in the sense that it invites the church's ongoing understanding and participation.'

52 Bernd Janowski, 'Theologie des Alten Testaments. Plädoyer für eine integrative Perspektive', in: *Der Gott des Lebens. Beiträge zur Theologie des Alten Testaments* 3, Neukirchen 2003, 346-348.

53 De term 'aanvaarding' is van belang. Het gaat niet enkel om een autoritaire beslissing van de kerk. Zie G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer 2012, 498.

54 Contra Cees Houtman, *De Schrift wordt geschreven. Op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament*, Zoetermeer 2006, 167-172; 501-506, 555, volgens wie de canon principieel open is en de beweging van herschrijven blijvend is.

55 Inclusief de afwijkende versie van Jeremia (en andere boeken). De oosters-orthodoxe kerken zijn zich uiteraard bewust van de verschillen ten opzichte van de MT. Daarom zal de nog te publiceren *Eastern/Greek Orthodox Bible*, een op de LXX gebaseerde Engelse vertaling van de in de oosterse kerken gehanteerde heilige Schrift, óók een vertaling van de MT-versie van Jeremia (en Job en Esther) bevatten. Zie www.orthodox-church.info/eob/ (geraadpleegd op 26-9-2016).

door protestantse kerken wordt gehanteerd.⁵⁶ Deze protestantse keuze werd ingegeven door het humanistische adagium *ad fontes*: de reformatoren grepen achter de Latijnse Vulgata – en in oppositie daartegen – terug op de oorspronkelijk geachte Hebreeuwse tekst.⁵⁷ Daarmee gingen de reformatoren in het spoor van de kerkvader Hiëronymus, die het krachtig opnam voor de *veritas hebraica*, en niet in het spoor van Augustinus, die de LXX-tekst hanteerde.

Hoewel Hiëronymus zich baseerde op gebrekkige argumenten,⁵⁸ had hij principieel gelijk: de Hebreeuwse grondtekst heeft meer gezag dan de Griekse vertaling daarvan. In het licht van nieuwere inzichten echter, ging Hiëronymus niet ondubbelzinnig *ad fontes*: de LXX-versie van Jeremia komt historisch gezien immers de relatieve prioriteit toe. Hiëronymus en de reformatoren konden dit nog niet weten; zij konden er redelijk onbevangen van uitgaan dat de hun bekende tekst de *veritas hebraica* was. Door nieuwere inzichten ligt het echter veel gecompliceerder,⁵⁹ al is er geen reden om van de weeromstuit de autoriteit van de MT dan maar af te waarderen. Het lijkt erop dat de masoretische tekstvorm in de loop van de Tweede Tempelperiode gezaghebbend werd in belangrijke delen van het jodendom (waaronder het farizeïsme). Volgens de these van A. van der Woude werd deze tekstvorm in de tempel bewaard en bewaakt door middel van een *master copy*, waaraan afschriften gecheckt moesten worden.⁶⁰ Toch was het gezag van de MT tot 70 n.Chr., toen enkel het farizees jodendom en zijn favoriete tekstvorm overbleven, niet absoluut. Dat blijkt uit het gebruik van een andere tekstvorm als basis voor de Griekse vertaling; zo ook bij Jeremia. Ook blijft de vraag of deze canoniseringsproces-

56 Daarnaast is er uiteraard de rooms-katholieke canontraditie, die de *Vulgata* centraal stelt. Heinrich Denzinger, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, 38^e druk, Freiburg 1999, 496-497, 1532.

57 Zie Allison P. Coudert en Jeffrey S. Shoulson, *Hebraica Veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, Philadelphia 2004; Arjo Vanderjagt, 'Ad fontes! The Early Humanist Concern for the *hebraica veritas*', in: Magne Sæbo e.a. (red.), *Hebrew Bible, Old Testament: The History of Its Interpretation* Vol. II, Göttingen 2008, 154-189; Timothy George, *Reading Scripture With the Reformers*, Downers Grove 2011, 44-73.

58 C. Marksches, 'Hieronymus und die "Hebraica Veritas" – ein Betrag zur Archäologie des protestantischen Schriftverständnisses?', in: M. Hengel e.a. (red.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum*, Tübingen 1994, 176: 'zögerliche und sachlich brüchige Argumentation des Hieronymus'.

59 Vergelijk, voor wat het Nieuwe Testament betreft, de wijze waarop de meeste exegeten niet langer van de Textus Receptus uitgaan, maar van de kritische editie van Nestle-Aland.

60 A.S. van der Woude, *Pluriformiteit en uniformiteit: overwegingen betreffende de tekstoverlevering van het Oude Testament*, Kampen 1992. Zie ook Tov, *Textual Criticism*, 174-190.

sen in het jodendom belangrijker zijn dan de canondiscussies in de vroege kerk, waar men zich op de LXX richtte.

De complexiteit van het canoniseringsproces laat zich niet wegmasseren, en dat hoeft ook niet.⁶¹ Het adagium *ad fontes* klinkt mooi, de intentie ervan was goed, maar het suggereert een precisie die niet geheel waargemaakt kan worden. Juist omdat redactieprocessen niet buiten de theopneustie omgaan, maar daar deel van uitmaken, is er reden om naast de MT ook andere tekstvormen als gezaghebbend te aanvaarden. Zeker wanneer deze, zoals bij Jeremia, een eerdere versie van het boek vertegenwoordigen.

In dit verband kunnen we een voorbeeld nemen aan de antipoden Hiëronymus en Augustinus, die ondanks hun voorkeur toch flexibel konden zijn.⁶² Hiëronymus citeerde uit LXX-boeken die niet tot de Hebreeuwse canon behoorden als uit 'de Schriften', terwijl Augustinus bij zijn exegese van Jona 3:4 zowel de MT recht wil doen, die stelt dat Ninevé veertig dagen kreeg om zich te bekeren, als de LXX, die van drie dagen spreekt.⁶³ De keus voor de ene tekstvorm betekende voor beide kerkvaders nog geen blinde vlek voor de andere.

III. Conclusie

Er bestaan twee gescheiden ontwikkelde tekstvormen van het boek Jeremia. Daarbij heeft de LXX-versie een relatieve prioriteit ten opzichte van de MT-versie. Dit compliceert het beeld van de totstandkoming van het bijbelboek, terwijl het feit dat beide versies onderdeel uitmaken van verschillende canons, de complexiteit van het canoniseringsproces laat zien. Voor de gereformeerde schrijftleer hoeft dit geen onoverkomelijk probleem te zijn, al is het wel nodig om redactiewerk als opgenomen te beschouwen in de theopneustie, om meerstemmigheid positief te waarderen en om de discussie over de canon niet te versimpelen, maar in al zijn complexiteit onder ogen te zien.

61 Een strategie om deze complexiteit weg te masseren zou bijvoorbeeld de mogelijke tegenwerping van gereformeerde zijde zijn, dat het door Gods voorzienige leiding was dat de LXX-versie van Jeremia, althans in het Westen, geen voet aan de grond kreeg. Men kan het echter evengoed, of zelfs meer, als providentie zien dat er zich nu nieuwe inzichten aandienen waardoor de scheiding tussen oosterse en westerse kerk wordt gerelativeerd.

62 Houtman, *De Schrift wordt geschreven*, 57-58 tekent deze discussie na. In navolging van Marksches, 'Hieronymus und die "Hebraica Veritas"', 131-181, benadrukt Houtman hoezeer filologische, niet theologische, argumenten voor Hiëronymus de doorslag gaven. Bedacht moet echter worden dat deze filologisch klinkende argumenten wel degelijk theologisch gedreven en bepaald zijn; zie James Alfred Loader, 'Die Problematik des Begriffes *hebraica veritas*', *HTS* 64 (2008), 227-251.

63 Augustinus, *De civitate dei*, 18, 44, 27-36.

Voor de theologische waardering van beide tekstvormen van Jeremia betekent dit concreet dat beide voluit serieus genomen zullen moeten worden. Inhoudelijk is dit eenvoudiger dan het bijeenhouden van de boeken Koningen en Kronieken of het samenlezen van de synoptische evangeliën. Maar procedureel is het gecompliceerder. Het lijkt onvoorstelbaar dat op zondagochtend over Jeremia 27 LXX gepreekt zou worden, waarin het oordeel wordt aangezegd dat de tempelvaten naar Babel zullen gaan, en op zondagmiddag over Jeremia 27 MT, waarin een terugkeer van de vaten wordt aangekondigd ná het oordeel. Dat zou de gemeente wel op een heel pedante manier met de neus op de tekstuele feiten willen drukken. Maar in één enkele preek kan het verschil tussen de MT en de LXX wel degelijk worden benoemd. In een preek over Jeremia 1:17 bijvoorbeeld zou zowel de lijn van de LXX dat God zijn dienaren beschermt, als de lijn van MT dat Hij ze waarschuwt om hun taak serieus te nemen, getrokken kunnen worden. Zo bezien hoeft het serieus nemen van beide tekstvormen van Jeremia niet alleen een probleem te zijn, maar is het in zekere zin zelfs een verrijking.

A. Huijgen is hoogleraar systematische theologie, Theologische Universiteit Apeldoorn

H. de Waard is docent Hebreeuws en wetenschappelijk medewerker Oude Testament, Theologische Universiteit Apeldoorn